

Nijolė Strakauskaitė

Mažosios Lietuvos elito identiteto problema: kultūrinis diskursas

Santrauka

Moderniojoje istoriografijoje elito klausimai susilaukia vis didesnio dėmesio. Mažosios Lietuvos istoriniuose tyrinėjimuose elito problema beveik nesvarstoma, todėl, pasitelkus kultūros diskursą, straipsnyje siekiama akcentuoti tiek pačios problemos aktualumą, tiek esminius veiksnius, dariusius įtaką šio elito identiteto raidai. Dėmesys sutelkiamas į Prūsijos švietimo sistemą, ypač Tilžės ir Klaipėdos gimnazijų vaidmenį formuojantis Mažosios Lietuvos elitui. Aptariamąsias temas kontekste nagrinėjami ir lietuvininkų pasaulėžiūros aspektai, susiję su šiai etninei grupei būdingomis nuostatomis švietimo klausimais, eksplikuojant surinkimininkų kategoriškai neigiamą požiūrį į išsilavinimą kaip tam tikrą barjerą formuojantis elitui. Mažosios Lietuvos elito ir prūsiškosios švietimo sistemos koreliacijos analizė rodo, jog mokyklos buvo svarbus veiksnys formuojantis lietuvininkų elito tipui, kuriam būdingas politinis amorfiškumas, kompromisinė laikysena, nuolatinio blaškymosi tarp tradicijos ir pragmatizmo sindromas.

Problemos metmenys

Pastaruoju metu sparčiai populiarijančiuose identiteto problemų specialiuose tyrimuose, susijusiuose su XIX-XX amžių Lietuvos istorija, sąmoningai vengiama kalbėti Mažosios Lietuvos identiteto klausimu, konstatuojant, jog tai - tema "sudaranti atskirą ir platų problemų ratą"¹. Vienas straipsnis negali tikėtis išnagrinėti tą platų problemų ratą, todėl sutelksime dėmesį į vieną iš esminių prielaidų formuojantis identitetui - kultūrinį aspektą ir kalbėsime tik apie dalies lietuvininkų, tiesa, tiek pat svarbios kaip ir negausios elito grupės, identiteto klausimą.

Kultūrinio diskurso pasirinkimą lėmė sociologijos teorijos akcentai, atsiribojant nuo gilinimosi į sociologijos teorijoje egzistuojančias kontroversijas etniškumo ir nacionalizmo santykio klausimu² bei specifinė lietuvininkų

etninės grupės istorinė raida ir ypač kai kurie tos raidos interpretacijos variantai lietuvių istoriografijoje, nestokojantys tiesmukiško požiūrio į Mažosios Lietuvos ir Didžiosios Lietuvos santykio problemą. Teoriniu atspirties tašku galėtų būti Nortauto Statkaus, kuris pabandė apibendrinti daugelio autorių (A.Smitho, S.Reynoldso, J.Armstrongo ir kt.) pozicijas, teiginys, jog "... besikeičiančios socialinės, techninės ir gamtinės aplinkybės gali įtakoti konkretaus individo etninės tapatybės turinį ir etnocentrizmo intensyvumą. Taigi etniškumas yra tiek kultūrinis, tiek socialinis, tiek psichologinis, tiek genetinis reiškinys"³. Trumpai kalbant, apie XX a. lietuvių istoriografijos poziciją dėl neginčijamo Mažosios ir Didžiosios Lietuvos "tapatumo" kaip tik akcentuojamas genetinis ir kultūrinis

bendrumas kaip pakankamas aspektas. Kiekvienoje kultūroje elito vaidmuo yra išskirtinis, todėl klausimas apie Mažosios Lietuvos elitą yra svarbus ieškant atsakymo į anksčiau iškeltą platesnį klausimą apie Mažosios ir Didžiosios Lietuvos santykį.

Elito terminas suponuoja tam tikro visuomenės sluoksnio išskirtinumą intelektualinio potencialo, kultūrinės ir politinės įtakos prasme. Galima suabejoti dėl paties termino „elitas“ vartojimo Mažosios Lietuvos istorijos kontekste, tačiau negalima neigti, jog bandymas tai išsiaiškinti yra prasmingas. Įprasta kalbėti apie tautos elitą, bet lietuvininkai nebuvo tauta, tik etninė grupė, turinti Anthony Davido Smitho išskirtus etnosą (*ethnie*) apibūdinančius bruožus: bendrą savivardį arba etnonimą, tikėjimą bendra kilme, bendrą istorinę praeitį, egzistenciją istoriškai nusistovėjusioje teritorijoje, vieną arba kelis kultūros požymius, grupės solidarumo jausmą.⁴

Visgi XIX a. pabaigoje - XX a. pradžioje ši etninė grupė išgyveno palyginti intensyvių raidos laikotarpį sąmoningumo poslinkių prasme, ir tai vyko visų pirma tam tikrų asmenybių intelektualinių pastangų dėka. Už plataus kultūrinio-švietėjiško sąjūdžio, gausios lietuviškos spaudos ir netgi politinės agitacijos raiškos rinkiminių kampanijų laikotarpiu stovėjo konkrečios asmenybės, to meto Mažosios Lietuvos visuomenės lyderiai, o, anot Floriano Znanieckio, „Galime teigti, kad tam tikroje visuomenės evoliucijos stadijoje tautinei kultūrai atstovauja tik santykinai maža intelektualų grupė, kurią sieja įsitikinimas, jog priklauso sambūriui su juos jungiančia, skirtinga nei kitos, kultūra, ir tai, kad jie bendradarbiauja įamžindami ir tobulindami šią kultūrą“⁵. Panašios nuostatos tikrai nebuvo svetimos daugumai Mažosios Lietuvos šviesuolių. Todėl, kad ir su tam tikru atsargumu vartodami elito terminą, manytume, tikslinga svarstyti Mažosios

Lietuvos elito problemą.

Mažosios Lietuvos elito tyrinėjimai turėtų padėti ieškant atsakymų į pamatinius klausimus, kad ir į tokį: kodėl, anot J. Basanavičiaus, pradėjus leisti „Aušrą“, turint vos 30-40 adresatų, ir kai daugeliui rodės, jog „šaudoma į orą“, visgi tai inspiravo platų tautinį judėjimą su aiškiai deklaruojamais politinės nepriklausomybės tikslais ir kodėl nieko panašaus nebuvo Mažojoje Lietuvoje, nors laikraščiai lietuvių kalba čia pradėti leisti puse šimtmečio anksčiau? Be abejo, šią situaciją nulėmė daugelis aplinkybių, bet elito vaidmuo čia tikrai nepaskutinis. Gilesnis žvilgsnis į Mažosios Lietuvos inteligentijos raidą padėtų objektyviau įvertinti ir kai kuriuos svarbius šio krašto istorijos faktus (pavyzdžiui 1918 m. lapkričio 30 d. Tilžės aktą), nestokojančius iki šiol kontroversiškų vertinimų.

Akivaizdu, kad Mažosios Lietuvos elito problema yra daugiabriaunė, tad šiame straipsnyje pirmiausiai siekiama aptarti Mažosios Lietuvos elito formavimosi sąlygas ir didžiąja dalimi tų sąlygų nulemtas aspiracijas. Kitas šios problemos aspektas iki šiol plačiau netyrinėtas ir netgi aiškiau neįvardintas – tai nelietuvių kilmės Mažosios Lietuvos elito indėlis. Ligšiolinė lietuvių istoriografija leidžia susidaryti įspūdį, jog tik G. Sauerweinas gali būti traktuojamas kaip integrali Mažosios Lietuvos elito dalis, bet šitaip susiaurinami elito rėmai (tiesioginis dalyvavimas kultūrinio švietimo organizacijose, spaudoje), ignoruojamas ištisas kultūrinio lauko fonas, ypač švietimo institucijos, kuriose beveik be išimčių dirbo ne lietuvių kilmės inteligentija. Tačiau tam tikra jos dalis buvo neabejinga krašto lietuviškajai tradicijai ir gal ne taip svarbu dėl kokių paskatų. Kultūrinės internacionalizacijos procesai XIX a. pabaigoje buvo pakankamai ryškūs ir jie neaplenkė Mažosios Lietuvos. Be to, kultūrinio lauko fonas atskleidžia tokias iki šiol menkai

tyrinėtas problemas kaip asimiliacijos ir akultūracijos santykis, nes, kaip pažymėjo Manfredas Kleinas, iki šiol rašyta vien tik apie vieną tautą, t. Y. apie vokiečius arba apie lietuvius, nors gyventa mišriai ir kaimynystėje⁶.

Chronologiniai aptariamos problemos rėmai 1871 - 1918 m.m. pasirinkti todėl, kad procesai, vykę Mažojoje Lietuvoje po I Pasaulinio karo, ženkliai keitė sąlygas, kurios darė poveikį elito formavimuisi ir veikė penkiasdešimt metų (turima mintyse visų pirma Klaipėdos krašto atskyrimas nuo Vokietijos ir Lietuvos politiniai interesai krašte).

Lietuvių istoriografijoje specialiai Mažosios Lietuvos elito klausimai netyrinėti. Tiesa, esama monografių skirtų atskiroms asmenybėms, pavyzdžiui Vydūnui⁷, Mikšui⁸, bet jų autoriai sutelkė dėmesį į tam tikrus aprašomos asmenybės veiklos aspektus ir vertinimo kriterijus (knygotyrinį, literatūrologinį ir pan.).

Prūsijos švietimo sistema ir lietuvininkai

Kertinis šios temos klausimas - ar Rytų Prūsijos mokyklos yra švietimo ar nutautinimo veiksnys? Toks klausimo formulavimas nėra atsitiktinis. Jis atspindi ilgalaikę vokiečių ir lietuvių istoriografijos tradiciją, kai vieni neigia mokyklos vaidmenį lietuvininkų nutautėjimo procese, o kiti mokyklas po 1873 m. laiko pagrindiniu germanizacijos instrumentu. Neturėdami tikslo gilintis į istoriografijos problemas, pažymėsime, jog, anot A.Hermano, vienas didžiausių trūkumų lietuvių istorikų tyrinėjimuose yra nuostata, kad Mažoji Lietuva buvo prūsiškosios ir vokiškosios švietimo politikos centre, nors iš tiesų ji mažai ką reiškė Berlynui, kuris koncentravo savo dėmesį į vokiečių-lenkų konfliktus⁹. Tad ką davė lietuvininkams tradicinė prūsiškoji švietimo sistema šimtmečių bėgyje?

Nuo XVI a. Prūsijos kunigaikštystėje (vėliau Prūsijos karalystėje) buvo gan nuosekliai laikomasi reformacijos principo - skleisti tikėjamą gimtąją kalbą. Šio principo įgyvendinimas greta vokiečių mokyklų skatino kurti lenkų ir lietuvių bažnytines mokyklas ar bent lietuviškąsias klases. Ši tendencija išliko du su puse šimtmečio iki 1873-ųjų metų. Rimtesnis pavojus buvo iškilęs tik XVIII a. pradžioje, kai mėginta kurti planus, turėjusius išstumti lietuvių kalbą iš mokyklų. 1718 m. mokyklų reformatorius H.Lysijus parengė planą, kuriuo buvo siekiama išstumti lietuvių kalbą iš Mažosios Lietuvos mokyklų motyvuojant ekonomiskumo sumetimais (papildomos išlaidos lietuviškiems vadovėliams ir t.t.). Tačiau šis planas jis patyrė nesėkmę iš esmės dėl lietuviškos kultūrinės tradicijos ilgaamžiškumo nulemtu prūsiškojo liberalizmo. Tiesa, lietuviškose mokyklose, kurios dažniausiai buvo kaimo mokyklos, mokymo lygis iki XIX a. reformų buvo gan žemas: jose dirbo ne profesionalai, dažniausiai amatininkai, atitarnavę kareiviai, galėję išmokyti tik skaityti ir rašyti. Persilaužimas prasidėjo 1811 m., netoli Įsruties įsteigus pirmąją mokytojų seminariją lietuvininkams, pavadintą *Karalienės* vardu. Čia parengtų mokytojų skaičius buvo nepakankamas, tačiau seminarijos absolventai visgi ženkliai pakėlė mokymo lygį lietuviškose mokyklose, kur jie dirbo. Iki lemtingo lūžio 1873 m., kai buvo panaikintos lietuviškos mokyklos, buvo žengti tam tikri parengiamieji žingsniai. Nuo 1865 m. Prūsijos švietimo ministerija pareikalavo, kad visi Prūsijos mokiniai mokyklose būtų išmokomi laisvai rašyti ir kalbėti vokiškai¹⁰. To laikotarpio Klaipėdos apskrities mokyklų statistika atskleidžia kalbinę padėtį pradžios mokyklose: 1865 m. šio tipo mokyklose, įskaitant ir Klaipėdos miestą, mokėsi 6.947 mokiniai, iš kurių vokiškai kalbėjo 3.787, lietuviškai - 2.908 mokiniai¹¹. Nepaisant

to, kad vos ne pusė mokinių Klaipėdos apskrityje buvo lietuvininkai, nei čia, nei kur nors kitur Mažojoje Lietuvoje, kaip, beje, iš viso tarp Prūsijos mažumų, minėta Prūsijos švietimo ministerijos nuostata dėl vokiečių kalbos įsisavinimo nesukėlė jokio pasipiktinimo, o greičiau buvo sutikta palankiai. Tai galima paaiškinti dinamiškais pokyčiais Prūsijos socialinėje-ekonominėje raidoje, kai vokiečių kalbos mokėjimas darėsi būtina sąlyga sėkmingai integracijai į ūkinę veiklą ar kitokio pobūdžio karjeros perspektyvą. Taigi lietuvių kalba ne vieno lietuvininko sąmonėje atsidūrė tradicijos ir pragmatizmo kryžkelėje. Procesą pragmatizmo link labai dirbtinai pastūmėjo 1872 m. Prūsijos švietimo ministro A. Falko įsakas jau nuo pirmos klasės dėstyti tik vokiečių kalba. Netrukus išryškėjo šių drąstiškų sprendimų padariniai, kai jaunoji lietuvininkų karta ėmė jausti akivaizdų kompleksą dėl savo kalbos ir kilmės. Šią tendenciją vaizdžiai iliustruoja memuarai. Vydūnas, būdamas dvylikos metų jaunuolis 1880 m. vykdamas į svečius su mama prašo jos nesikreipti į jį lietuviškai, jeigu tuose namuose, kur jie vyksta, bus kalbama tik vokiškai, o kai motina paklausia kodėl jis to prašas, Vydūnas atsako „aš gėdijuosi“¹².

Kalbant apie elito rengimą labai svarbus vaidmuo teko Rytų Prūsijos aukštesniosioms mokykloms, kurios XIX a. pavadinamos gimnazijomis. Tai, kad ne itin pasiturintys lietuvininkai visgi įstengdavo leisti savo vaikus į prestižines krašto gimnazijas, taip pat susiję su tradicija, kai valdžia jau nuo XVI a. skirdavo stipendijas būtent lietuvių kilmės moksleiviams. 1561 m. Prūsijos kunigaikščio Albrechto patvirtinti nuostatai byloja: „Šviesiausio kunigaikščio Albrechto valia ir dosnumu rektorius ir akademijos senatas teparenka 28 jaunuolius; iš vokiečių - 12, iš lenkų - 8, iš lietuvių, prūsų ar sūduvių - 8, tinkamus

aliumnams ir yra paskirtos jiems išlaikyti lėšos“¹³. 1638 m. ši nuostata Prūsijos bažnytinės vadovybės vizitacijos akte formuluojama taip: „O jeigu, neduok Dieve, įsisuktų ūmus maras, ir Dievo valia imtų keletą lietuvių kunigų, vietos Dievo bažnyčia atsidurtų sunkioje būklėje, <...>. Taigi būtų patartina, kad Tilžės kunigaikščiškoje mokykloje turėti tam tikrą gerai lietuvių kalbą mokantį ir labai prityrusį precentorių arba kolegą, kuris dvidešimtį ar trisdešimtį, arba ir daugiau, kunigų, miestelėnų ar čiabuvių lietuvių vaikų iš pagrindų išmokytų lietuvių kalbos, kad jie patektų į Karaliaučiaus stipendijatų skaičių ir ateityje galėtų būti tinkamai panaudoti“¹⁴. Kaip tik Tilžės gimnazija kartu su žymiai vėliau įsikūrusia Klaipėdos gimnazija ir buvo pagrindinės mokymo įstaigos, kuriose mokydavosi būsimasis Mažosios Lietuvos elitas, todėl trumpa šių gimnazijų mokymo turinio specifikos ir ypač lietuvių kalbos jose mokymo apžvalga leistų geriau suvokti atmosferą, kurioje brendo didžioji dalis šio elito.

Tilžės gimnazija išaugo iš Tilžės partikuliarinės mokyklos, įsteigtos dar 1588 m. Tuo pat metu buvo įsteigtos mokyklos Zalfelde ir Elke. Visos jos turėjo parengti mokinius Karaliaučiaus universitetui: Tilžės mokykla - lietuvių, Zalfeldo - vokiečių, Elko - mozūrų¹⁵. XVI a. Tilžės partikuliarinės mokyklos planuose dominavo teologijos dalykai ir lotynų kalba, o matematikos nebuvo visiškai, bet tai bendrastos epochos švietimo sistemos bruožas. Pavyzdžiui, 1593 m. paruoštuose Karaliaučiaus partikuliarinės mokyklos planuose taip pat nebuvo matematikos, o Karaliaučiaus senamiesčio mokykloje matematikos buvo mokoma tik papildomai šeštadieniais po pietų. Kur kas labiau stebina tai, kad Tilžės mokyklos programoje nebuvo ir lietuvių kalbos kaip dalyko, turint mintyje, jog mokykla buvo įsteigta turint tikslą rengti lietuvių kilmės vaikus

universitetui ir perspektyvą parengti teologus lietuviškomis parapijoms. Tokią padėtį nulėmė visų pirma mokytojų, galinčių mokyti lietuvių kalbos, stygius. Problemos aktualumą konstatavo jau minėtas 1638 m. vizitacijos aktas. Nepaisant bažnytinės vadovybės susirūpinimo dėl lietuviškai kalbančių dvasininkų rengimo perspektyvos, lietuvių kalbos pradėta mokyti Tilžės gimnazijoje tik praėjus 300 metų nuo šio mokyklos įkūrimo. Visgi jau XVI a. buvo gan nuosekliai įgyvendinama kunigaikščio Albrechto nuostata dėl aliumnų: kasmet buvo parenkama 10 berniukų lietuvių kilmės iš valsčių esančių aplink Tilžę (Ragainės, Taplaukio, Georgenburgo, Teplavos, Vėluvos ir Įsruties). Jie galėjo 5-6 metus nemokamai lankyti Tilžės mokyklą, dalį mokslo išlaidų dengė parapija, iš kurios jie buvo kilę, o kitą dalį - kunigaikščio įsteigta stipendijų fondas¹⁶.

1791 m. Tilžės karališkoji (toks pavadinimas - nuo XVIII a. pradžios) provincinė mokykla pirmą kartą išspausdino mokymo programą, iš kurios aiškėja, kad tuo metu tai buvo dviejų pakopų mokykla, kurią sudarė penkios klasės: trys žemesniosios klasės sudarė vadinamąją miestiečių mokyklą (*Bürgerschule*), o dvi aukštesniosios - provincialinę arba, kitaip tariant, mokslingąją (*gelehrten Schule*). Šioje programoje pirmą kartą įrašytas prancūzų ir lenkų kalbų fakultatyvas. Įsidėmėtinas ir šios programos pavadinimas - "Trumpa žinia apie Karališkąją provincinę mokyklą Tilžėje Prūsų Lietuvoje" (*Kurze Nachricht vom Zustande der Königlichen Provinzial - Schule zu Tilse in Preussisch - Littauen*). Čia vartojama Tilžės miesto pavadinimo lietuviška forma "Tilse" (vėliau tik vokiška - "Tilsit") bei Prūsų Lietuvos terminas atspindi XVIII a. tendenciją, kai Prūsijos valdžia Mažojoje Lietuvoje ne tik toleravo, bet kai kuriais sprendimais (1723 m. Karaliaučiaus universitete pradėjo veikti lietuvių kalbos

seminaras) ženkliai prisidėjo prie lituanistinės tradicijos plėtros.

Pirmas žingsnis, susijęs su lietuvių kalbos mokymu Tilžės mokykloje, buvo žengtas 1800-aisiais metais, kai lietuvių parapijos Tilžėje pastoriui Frölichui Prūsijos etatų ministerija pasiūlė įsteigti seminarą kaimo mokyklų mokytojams (*Landschullehrer-seminar*). Viena iš seminaro veiklos sąlygų buvo ta, kad seminaristai būtų galėję dirbti žemesnėse Tilžės provincinės mokyklos klasėse bei lietuviškoje bažnytinėje mokykloje. Sunku pasakyti, dėl kokių priežasčių projektas nebuvo realizuotas, bet nereikia pamiršti, kad jau 1811 m. pradėjo veikti Karalienės mokytojų seminarija, skirta lietuvininkams. Tuo pat metu Prūsijoje vyko plati švietimo reforma, kurios metu lotyniškosios aukštesniosios mokyklos buvo reformuojamos į gimnazijas. Tilžės karališkoji provincinė mokykla nuo 1812 m. lapkričio 3 d. vadinama Tilžės karališkąja gimnazija¹⁷. Įvedus lietuvių kalbos fakultatyvą 1844 m. Tilžės gimnazijoje, čia ją pradėjo dėstyti nuo 1826 m. dirbęs mokytojas Eduardas Gisevius. Jis dėstė lietuvių kalbą šioje mokykloje 32 metus, kol 1876 m. spalio mėn. išėjo į pensiją. Beje, lietuvių kalbos fakultatyvas nebuvo vienintelis, tokiu pat būdu buvo mokoma anglų bei hebrajų kalbų. Pagrindinės kalbos, kurių čia buvo mokoma, - vokiečių, lotynų, graikų ir prancūzų kalbos. Toks dėmesys kalboms šioje mokykloje buvo neatsitiktinis, nes Tilžės gimnazija buvo klasikinio profilio. Lietuvių kalbos fakultatyvą privalėjo lankyti visi gaunantys lietuviškąsias stipendijas privalomai. Pradžioje lietuvių kalbos fakultatyvui buvo skirta 6 val. per savaitę, o jau E. Gisevijaus karjeros pabaigoje - 1873/74 mokslo metais liko 4 val. Po jo mirties lietuvių kalbos fakultatyvui, kurį perėmė mokytojas Julius Shiekoppas, skirta tik dvi valandos per savaitę. Toks lietuvių kalbos mokymo valandų sumažinimas sietinas su mokytojo E. Gisevijaus

pasitraukimu, jo autoritetu dėl griežtos pozicijos, išsakytos prieš mėginimus diskriminuoti lietuviškas mokyklas dar XIX a. pradžioje, tačiau dar labiau tai sietina su Vokietijos imperijos politika (kuri radikaliai pakito XIX a. aštuntame dešimtmetyje) mažumų klausimu. Savotiškas paradoksas yra tai, kad XIX a. devintame dešimtmetyje Tilžės gimnazijoje buvo net trys labai kvalifikuoti lietuvių kalbos mokytojai: be minėto J.Schiekoppo, čia dar dirbo profesorius Aleksandras Kuršaitis ir Karolis Rudolfas Jakobis.

Kalbant apie lietuvių kalbos mokymo turinį, reikia pasakyti, jog jis buvo gana nelankstus ir, nusistovėjęs XIX a. viduryje, vėliau mažai pakito. Mokiniai, lankydamę fakultatyvą, privalėjo atlikti daug vertimų iš vokiečių į lietuvių kalbą ir priešingai. Pavyzdžiui, 1861 m. programoje nurodyta, kad fakultatyvo lankytojai privalėjo skaityti ir versti 80 psalmių ir 4 bei 5 Evangelijos pagal Matą skirsnius bei išmokyti 8 bažnytines giesmes, kiekvieną pirmadienį atsakinėti žodžiu ir parengti rašto darbą¹⁸. Daugiausiai dėmesio buvo skiriama lietuvių kalbos gramatikai.

Faktą, jog dauguma lietuvininkų, siekiančių aukštesnio išsilavinimo, rinkosi būtent Tilžės gimnaziją, lėmė keletas momentų. Turbūt svarbiausia buvo tai, kad Prūsijos karalius Friedrichas Vilhelmas IV įsteigė 12 stipendijų lietuvių kilmės jaunuoliams po 100 talerių per metus ir buvo dar 6 stipendijos po 200 talerių per metus¹⁹. Tilžės gimnazijos patrauklumą didino ir lietuvių kalbos dėstymas, pats Tilžės miestas, jo kultūrinė atmosfera ir susisiekimo geležinkeliu patogumas. XIX-XX a. sandūroje lietuvininkams kaimo gyventojams Tilžė visų pirma buvo svarbi ūkiniu-ekonominiu požiūriu, nes ji garsėjo arklių, javų, malkų ir žuvų turgumis, tačiau ir Tilžės kultūrinė aura buvo patraukli. Čia veikė kelios lietuviškų

spausdinių spaustuvės (O.Mauderodės spaustuvė, antroji pagal dydį Rytų Prūsijoje, E.Jagomasto „Lithuania“), lietuviškas M.Zauniūtės knygynas, biblioteka ir skaitykla, telkėsi lietuviškų kultūrinių draugijų veikėjai. Taigi Tilžė buvo tipiškas paribio kultūros miestas, jungęs vokiškos ir lietuviškos kultūros dimensijas ir šioje marginalinėje erdvėje brendo jaunuoliai iš lietuvininkų šeimų, kurių nemažai pasuko į visuomeninę veiklą, tapo ryšiomis asmenybėmis, siekiančiomis išaugoti Mažosios Lietuvos, visų pirma kultūrinį, savitumą.

Atsižvelgiant į tai, jog kasmet buvo skiriamos stipendijos lietuvininkų vaikams, šią gimnaziją per pusę amžiaus turėjo baigti nemažas skaičius Mažosios Lietuvos jaunimo, tačiau į Karaliaučiaus universitetą studavo tik nedidelė jų dalis. Pavyzdžiui, per dešimtmetį nuo 1894 iki 1903 metų universitete studijavo 10 Tilžės gimnazijos absolventų: 7 iš jų teologiją ir 3 - teisę. Tai labai mažas skaičius, nes 1903 m. Tilžės gimnazijoje iš viso mokėsi 45 lietuvių kilmės moksleiviai, gaunantys stipendijas²⁰. Toli gražu ne visi baigusieji šią gimnaziją aktyviai įsijungė į visuomeninį Mažosios Lietuvos gyvenimą, o tarp aktyviųjų visuomenės veikėjų Tilžės gimnaziją buvo baigę: dailininkas Adomas Brakas, liuteronų kunigas, filosofijos daktaras Vilius Gaigalaitis, filologas, Karaliaučiaus universiteto profesorius Jurgis Gerulis. Gimnazijoje mokėsi, bet jos nebaigė žymus spaudos darbuotojas, aušrininkas Jurgis Mikšas.

(Ilgą laiką Mažosios Lietuvos jaunimas, siekiantis vidurinio mokslo, galėjo rinktis tik dvi vokiškas gimnazijas - Tilžės ir Klaipėdos *Luisės* gimnaziją, kol 1923 m. Klaipėdoje pradėjo veiklą lietuviška gimnazija, vėliau pavadinta Vytauto Didžiojo gimnazija.) Klaipėdos *Luisės* gimnazija išaugo iš miestiečių mokyklos (*Bürgerschule*), kuri 1815 m. paraugo į aukštesniąją mokyklą, o ši 1860 m. spalio 1 d.

Prūsijos švietimo ministro įsaku tapo gimnazija. 1888 m. jai suteiktas Karališkosios gimnazijos vardas, o 1891 m. gimnazija pavadinta Luisės vardu²¹.

Pradėjus veikti gimnazijai, joje mokėsi 200 moksleivių, vėliau pastebima augimo tendencija, kurią lėmė parengiamųjų klasių suformavimas, užtrukęs beveik dešimtmetį. XIX a. aštuntojo dešimtmečio viduryje gimnazijos mokinių skaičius padidėjo iki 300 ir šis rodiklis su nedideliais svyravimais išliko pastovus, pavyzdžiui, 1915 m. *Luisės* gimnazijoje mokėsi 287 moksleiviai, iš kurių buvo 205 evangelikai, 4 katalikai, 30 žydų ir 4 disidentai²². Beje, tuomet gimnazijai vadovavo jos absolventas profesorius Heinrichas Beckeris. Šioje gimnazijoje mokymo turinys nelebai skyrėsi nuo jau aptartojo Tilžės gimnazijos mokymo turinio. Daug dėmesio buvo skiriama kalboms: vokiečių, lotynų, graikų, prancūzų, anglų, bet nebuvo hebrajų kalbos, net fakultatyvo, kaip, beje, ir lietuvių kalbos iki 1879 metų. Klaipėdos gimnazijoje lietuvių kalba kaip dalykas buvo dėstoma 1879-1891 m.m.; dėstymas vėl atnaujintas 1923-1939 m.m.. Pirmuoju laikotarpiu lietuvių kalbos pamokų skaičius buvo 2 val. per savaitę, o dėstė kalbininkas, pastorius Rudolfas Jakobis; beje, jis buvo pirmasis Tilžėje įsteigtos (1879 m.) Lietuvių Literatūrinės draugijos pirmininkas²³. Pastarajam išvykus dirbti į Tilžės gimnaziją, Klaipėdos gimnazijos vadovai, matyt, jam nesurado tinkamos paminos, ir lietuvių kalba kaip dalykas šios mokyklos planuose išnyko.

Gimnazijos veiklos pradžioje joje, be direktoriaus, dirbo keturi mokytojai, tarp kurių nebuvo nė vieno kilusio iš Klaipėdos ar net iš Rytų Prūsijos: vokiečių kalbą ir religiją dėstė Ernstas Heinrichas Storchas, kilęs iš Brandenburgo, studijavo Breslau (dab. Vroclavas) ir Berlyno universitetuose filologiją, čia apgynė filosofijos daktaro disertaciją;

Franzas Hermannas Genthė, kilęs iš Saksonijos, studijavo Halėje teologiją ir filologiją, Berlyno universitete apgynė daktaro disertaciją; Hermannas Eduardas Heinrichas Graefas buvo iš Pomeranijos, studijavo filosofiją Berlyne, Halėje ir Greifswalde, čionykščiame universitete ėjo docento pareigas. Taigi nuo pat pradžių Klaipėdos gimnazijoje buvo sukomplektuotas profesionalių pedagogų kolektyvas, uoliai vykdęs savo misiją - auklėti Prūsijos karalystės piliečius atsidavimo Dievui ir Karaliui dvasia.

Baigiantis XIX a. aštuntajam dešimtmečiui Klaipėdos gimnazijoje abitūros egzaminus laikė tie moksleiviai, kurie buvo gimę gimnazijos steigimo laiku, t.y. 1858 - 1860 m. Taigi 1877/88 m.m. abitūros egzaminus išlaikė dešimt moksleivių ir tai buvo 72 - 81 numeriai gimnazijos abitūros istorijoje. Pažvelgę į šio dešimtuko socialinę kilmę, jų karjeros ketinimus ir etninę priklausomybę, galime susidaryti pakankamai apibendrinantį vaizdą apie tai, kuri visuomenės dalis leido savo vaikus į Klaipėdos gimnaziją. Iš 10 moksleivių 5 buvo iš Klaipėdos miesto ir 3 iš Kaipėdos regiono, o 2 atvykę iš kitų Rytų Prūsijos vietovių. Socialinė šių abiturientų padėtis atspindi Klaipėdos miesto uosto specifiką, kai neatskiriama jo dalis buvo prekyba ir su tuo susijęs verslas: iš 10 abiturientų 4 buvo komersantų sūnūs, 2 - teisininkų, 1 - mokytojo, 2 - valdininkų ir 1 - dvarininko sūnus. Akivaizdžiai vyrauja pasiturintis vidurinis sluoksnis, ir čia galime išžvelgti tam tikrą skirtumą lyginandami su Tilžės gimnazija, kur mokėsi mažiau komersantų vaikų, bet dažniau stambių ūkininkų vaikai, o būtent ši socialinė terpė buvo artimesnė lietuvininkams. Iš aptariamų laidos abiturientų absoliuti dauguma ketino studijuoti Karaliaučiaus universitete (4 matematiką, 2 teisę, 2 filologiją) ir 1 ketino dirbti banke po gimnazijos baigimo. Vertinant 81 baigusįjį Klaipėdos gimnaziją iki 1878 m. profesinės orientacijos požiūriu,

prioritetai pasiskirstė šitaip: absoliuti dauguma susiejo savo karjerą su teisės studijomis - 31, mediciną studijavo 18, filologiją 11, matematiką ir gamtos mokslus 6, kitas specialybes įsigijo 15, o iškart po gimnazijos baigimo pradėjo dirbti - 3 miškininkystės srityje, 3 banke, 2 komercijos srityje, 1 žemės ūkyje, 1 pašto tarnyboje ir 5 įstojo į karinę tarnybą²⁴. Kalbant apie etninę moksleivių priklausomybę, kad ir nesant tokio pobūdžio statistikos, drąsiai galima teigti, jog absoliuti dauguma jų buvo vokiečiai, lietuvių kilmės moksleiviai gimnazijos sąrašuose buvo retenybė net XX a. pradžioje, kai susikūrusios kultūrinio švietimo organizacijos, pavyzdžiui „Sandora“, šelpė nors ir nedidelį skaičių lietuvininkų vaikų siekiančių aukštesniojo mokslo. Pažvelgę į jau minėtą 1877/78 m.m. abiturientų laidą ir 1884/85 m.m. laidą, kai baigė 12 moksleivių, neaptiksime nė vienos lietuviškos pavardės, nors be vokiečių šioje laidoje būta keturių žydų (William Haagen, Tobias Berstein, Harry Priester, Eugen Borchardt)²⁵. 1903 m. šioje gimnazijoje mokėsi 7 lietuvių kilmės moksleiviai²⁶.

Tilžės ir Klaipėdos gimnazijos buvo pagrindinės mokymo įstaigos Mažojoje Lietuvoje, kuriose vidurinio mokslo siekė lietuvininkų jaunimas, bet jo nebuvo daug šiose gimnazijose. Iš palyginti nedidelio skaičiaus baigusiujų šias gimnazijas lietuvininkų tik vienetai įsigydavo universitetinį išsilavinimą. Tuo būdu besiformuojantį Mažosios Lietuvos elitą papildydavo dar mokytojų seminarijų absolventai (Karalienės, Ragainės ir Klaipėdos). Daugiausiai lietuvininkų mokėsi Karalienės ir Ragainės mokytojų seminarijose, pastarąją baigė ir Vydūnas. Klaipėdos mokytojų seminarija pradėjo veiklą tik XX a. pradžioje, o 1913 m. iš 91 čia besimokančio tik 9 buvo lietuvininkai²⁷.

Lietuvininkų pasaulėžiūros aspektai: nuo surinkimininkų iki Vydūno „kosminių galių“

Lietuvininkų pasaulėžiūros problema - plati, todėl aptariamos temos kontekste apsiribosime tais aspektais, kurie susiję su lietuvininkų etninei grupei būdingomis nuostatomis švietimo klausimais bei šiame fone ryškiu kontrastu iškylančia Vydūno figūra.

Surinkimininkai - Mažosios Lietuvos evangelikų - liuteronų šaka, teikusi prioritetą apeigoms ne bažnyčioje, bet privačiuose namuose, vadovaujant Dievo žodžio sakytojams. Savo nuostatomis surinkimininkai prisidėjo prie lietuvių kalbos saugojimo Mažojoje Lietuvoje, tačiau jų propaguojamas santūrumas, kuklumas ilgainiui virto ne tik etnografinės tradicijos ignoravimu, bet ir kraštutiniu konservatyvumu. Šia prasme taiklus V. Kavolio pastebėjimas, jog „spontaniškasis surinkimininkų sąjūdis pradėjęs plisti XVIII a. viduryje galėjo paliesti apie 40% Mažosios Lietuvos lietuvių ir savo įtaką išlaikė apie du šimtmečius, stipriai įtakodamas Mažosios Lietuvos charakterį religinio, „antikultūrinio“ konservatizmo dvasia“²⁸. Šios dvasios apraiškas vaizdžiai aprašė vienas „Aušros“ korespondentų: „Iki sziolei laikė ir mane per Dievo baimingą žmogų, o dabar per savo nekaltases daineles, kurias labai išgyriau, pasidariau bluznytoju ir t.t.“²⁹. Todėl nestebina lietuvininkų kategoriška nuostata švietimo klausimu. Tas pats „Aušros“ bendradarbis su neslepiamu nusivylimu tęsė: „Raginau kaimynus, kad leistu savo vaikus (įžegnotusius) ant pasimokinimo, kad ne daugiau, tai nors subatos pavakarėje arba nedelioje po pietu arba kad szejp czeso turētu, mokitojis esąs gatavas, jus visokiuse moksluse prigimtoje kalboje pamokinti. O ką atsakė? - Jau nereikia mokintiesi, musu vaikai nei jokie nepastos

studentai”³⁰. Net XX a. pirmoje pusėje surinkimininkų aplinkoje tėvai sunkiai ryždavosi leisti vaikus aukštesnio mokslo, bijodami subedievėjimo ir aplinkinių reakcijos. Anot amžininko pastebėjimų, “kai vienas lietuvininkas net keturis savo vaikus ėmė leisti mokytis, tai kiti pradėjo abejoti jo proto sveikata”³¹.

Visai kitoje aplinkoje formavosi Vydūno asmenybė ir jo apsisprendimas išsilavinimo klausimu. Pradėti derėtų nuo to, kad Vydūno tėvas buvo išsilavinęs žmogus, baigęs Berlyno evangeliškąją misionierių seminariją. Pats Vydūnas pabrėžė namų aplinkos įtaką jo akstinams siekti mokslo: “Dar vaikas būdamas, skaičiau ir visokius savo tėvo knygyno raštus. Žymus man buvo labai veikalas prof. Johannn Heinrich Kurtz apie krikščioniškumo historę. [...] Toliau ir skaičiau visokių nekrikščioniškų tautų šventus raštus ir apie visokius tikiybinius padavimus germanų, graikų, romiečių, persų ir kt. Ir lyg mano regratis plito ir šviesėjo”³². Vydūno domėjimasi mokslu formavo ir Tilžės kultūrinė atmosfera: “Man pasiekus septinto septynmečio pradžia, dažnai dar turėjau progos pasikalbėti ir su garsiais mokslininkais, kurie atkeliavę sakė kalbas Tilžėje. Po paskaitų būdavo vis tokie pasikalbėjimai. Dalyvaudavau juose labai gyvai ir patekau į artimesnį santykiavimo su profesoriais Martin Rade, Adolf Deismann, Heinrich Weissel, Rudolf Eucken ir dar kitais. Ir iš šito patyriau visokių skatinimų tolimesniam svarstymui”³³. Todėl nestebina faktas, jog Vydūnas vienintelis iš Mažosios Lietuvos elito bandė giliau pažvelgti

į lietuvių ir vokiečių santykius septynių šimtmečių retrospektyvoje per istorinį kultūrinį diskursą. Matyt, pakankamai akivaizdu ir tai, kad absoliučiai daugumai jo gentainių, turinčių tik elementarų išsilavinimą, daugelis jo minčių buvo sunkiai suvokiamos: “Matyt, abi tauti (lietuviai ir vokiečiai - aut.) dar nesurado teigiamo santykiavimo būdo <...>. Būtinai reikia kitaip į jį žiūrėti, ne su neapykanta, bet kaip kosminių galių apsimetimą tautomis, prieš kurį reikia suvokti tikriausį elgesį. Tokių apsimetimų neapkenčia tik tos tautos, kurios dar kaip vaikas pyksta ant daikto, į kurį atsitrenkia. Reikėtų numanyti, kad kosminės galios tik tada kitaip reiškiasi, kada kenčiančioji tauta esmiškai pakinta. O tai yra jau dalykas kultūrinio santykiavimo”³⁴.

Įdėmiau pažvelgus į Mažosios Lietuvos elito ir prūsiškosios švietimo sistemos koreliacijos problemą, nekyla abejonių dėl šios sistemos svarbos formuojantis lietuvininkų elito tipui, kuriam buvo būdingas politinis amorfiškumas, kompromisinė laikysena, vertingumo stygiaus kompleksas ir nuolatinio blaškymosi tarp lietuviškosios tradicijos ir pragmatizmo sindromas. Ne mažiau reikšmingas, o gal net ir labai svarbus veiksnys, nulėmęs tokį Mažosios Lietuvos elito charakterį, buvo religija, liuteronų bažnyčios įtaka. Be abejo, būta ir kitų veiksnių, dariusių poveikį Mažosios Lietuvos inteligentijai. Šiuos veiksnius apibendrintai galėtume įvardinti kaip istorinių aplinkybių siūlomas galimybes, iš kurių ir rinkosi nedidelės etninės grupės interesams pasišovęs atstovauti elitą.

Išnašos

- ¹ Trimakas R. Lietuvių nacionalinis identitetas: etniškumo ir konfesiškumo santykio problema tarpukario Lietuvos Respublikoje (1918 - 1940). - Sociologija. Mintis ir Veiksmas, 1999/3(5), p. 68.
- ² Statkus N. Ar galima etniškumo ir nacionalizmo teorijų sintezė. - Sociologija. Mintis ir Veiksmas, 1998(2), p. 178 - 193.
- ³ Ten pat, p. 193.
- ⁴ Smith A.D. The Ethnic Origins of Nations. - Oxford, New York, 1989, p. 31.
- ⁵ Znanieckis F. Tautinės sąmonės ir solidarumo sklaida. - Sociologija. Mintis ir Veiksmas, 1998(2), p. 166.
- ⁶ Klein M. Preusich - Litauen. Neue Aufgaben für die kulturantropologische Forschung//Die Grenze als Ort der Annäherung 750 Jahre deutsch - litauische Beziehungen, Köln, 1992, p. 14.
- ⁷ Bagdonavičius V. Vydūno filosofijos bruožai, Vilnius: Mintis, 1985.
- ⁸ Kaunas D. Aušrininkas. Tautinio atgimimo spaudos kūrėjas Jurgis Mikšas, Vilnius: Kultūra, 1999.
- ⁹ Herman A. Lietuvių ir vokiečių kaimynystė, Vilnius: Baltos lankos, 2000, p. 42.
- ¹⁰ Ten pat, p. 34.
- ¹¹ Klaipėdos apskrities mokyklų statistinės žinios 1865 - 1867 m.m., Valstybinis slaptasis Prūsijos kultūros pelikimo archyvas (toliau - Gsta PK), HA XX, Rep. 18 Memel, nr. 223, p. 263 - 267.
- ¹² Storost - Vydūnas W. Sieben hundert jahre deutsch - litauischer Beziehungen. Kulturhistorische Darlegungen. Chicago, Akademines skautijos leidykla, 1982 (erw. Nachdruck Tilsit 1932), p. 47.
- ¹³ 1561 m. Prūsijos kunigaikščio Albrechto Brandenburgiečio "Nuostatų apie šviesiausio kunigaikščio alumnus" fragmentas// Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII - XVII a., Vilnius: Mintis, 1994, p. 193.
- ¹⁴ Prūsijos kunigaikštystės Įsručio ir kitų lietuviškų valsčių 1638 m. bažnytinės vizitacijos "Visuotinis potvarkis". In.: Lietuvos mokykla ir ..., p. 196 - 197
- ¹⁵ Hubatsch W. Geschichte der Evangelischen Kirche Ostpreussens Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1968. B. I. S. 118 - 119.
- ¹⁶ Zur öffentliche Prüfung des Königlichen Gymnasium zu Tilsit 1866 (Tilžės gimnazijos programa), Tilsit, p. 46.
- ¹⁷ Program Königlichen Gymnasium Tilsit 1876, Tilsit, p. 36.
- ¹⁸ Zur öffentlichen Prüfung des Königlichen Gymnasium zu Tilsit 1874, Tilsit, p. 64.
- ¹⁹ Kaunas D. Aušrininkas, p. 38.
- ²⁰ Rytų Prūsijos provincijos mokyklų tarėjo Trosieno pranešimas Kultūros reikalų ministrui Gosslerui, Valstybinis slaptasis Prūsijos kultūros paveldo archyvas (toliau - Gsta PK), HA XX, Rep. Vc, Sekt. 5, Tit. XVII, Bd. V, nr. 1, p. 7.
- ²¹ Lietz G. Die Schulen der Stadt Memel In.: Memeler Dampfboot, 1993, nr. 3, p. 35.
- ²² I Jahresbericht Gymnasium zu Memel 1860/61, Memel, 1861, p. 23; L IV Jahresbericht 1914/15 über das Königliche Luise - Gymnasium zu Memel, Memel, 1915, p. 15 - 16.
- ²³ Juška A. Luizos gimnazija Klaipėdoje. In.: Vakarų baltų istorija ir kultūra, T. II, Klaipėda, 1995, p. 60.
- ²⁴ XVIII Jahresbericht Gymnasium zu Memel 1877/78, MEMEL, 1878, p. 34.
- ²⁵ XXIV Jahresbericht Gymnasium zu Memel 1884/85, Memel, 1885, p. 34.
- ²⁶ 1903 liepos 9d. raštas Rytų Prūsijos provincijos Mokyklų Kolegijai, Gsta PK, HA XX, Rep. Vc, Sekt. 5, Tit. XVII, Bd. V, nr. 1, p. 7.
- ²⁷ Sembritzki J. Geschichte des Kreises Memel. Memel, 1918, p. 342.
- ²⁸ Kavolis V. Žmogus istorijoje. Vilnius: Vaga, 1994, p. 419, 546.
- ²⁹ K.V. Iš Lietuvos. Klaipėda. Aušra, 1885, Nr. 10-11, p. 362.
- ³⁰ Ten pat.
- ³¹ Klaipėdietis. Kova dėl kultūrinių pozicijų Klaipėdos krašte. In.: Vairas. 1935. T. XV, p. 61.
- ³² Vydūnas. Atsiminimai ir svarstymai tikybės atžvilgiu. Kn.: Raštai. T. III. Vilnius: Mintis, 1992, p. 390 - 391.
- ³³ Ten pat, p. 394.
- ³⁴ Vydūnas. Tautos būvio tvirtinimas // Raštai. T. III..., p. 349.

Zusammenfassung

Probleme der Eliten erfahren in der modernen Geschichtswissenschaft eine zunehmende Aufmerksamkeit. In der historischen Erforschung Klein-Litauens (Preußisch Litauens) ist dies ein fast unberührtes Thema. Deswegen wird in dem vorliegenden Artikel mittels Kulturdiskurs versucht, sowohl auf Aktualität des Problems, als auf wesentliche Faktoren, die die Entwicklung der Identität der klein-litauischen (preußisch litauischen) Eliten bestimmt haben, einzugehen. Augenmerk gilt dabei dem preußischen Bildungssystem, besonders den Gymnasien von Tilsit und Memel, an denen sich die klein-litauische Elite bildete. Es wird versucht, herauszufinden, welche Haupttendenz vorherrschte, nachdem ab dem 16. Jahrhundert unter Einfluss der Reformation im multiethnischen Preußen litauische Schulen entstanden, die bis 1873 bestanden. Eine wichtige Voraussetzung für eine gesicherte Möglichkeit Kinder litauischer Herkunft, die mittlere Reife zu erlangen, waren die staatlichen Stipendien für das Gymnasium von Tilsit und -ebenfalls seit dem 16.

Jahrhundert- der fakultative Litauischunterricht in den Gymnasien von Tilsit und Memel. Im Kontext der Erforschung dieses Themas werden auch Aspekte der Weltanschauung der Klein-Litauer (Preußisch Litauer) berührt, die im Zusammenhang mit den dieser ethnischen Gruppe eigenen charakteristischen Ansichten in Bildungsfragen stehen. Es zeigt sich eine kategorische Ablehnung der litauischen Pietisten (Surinkimininkai) Bildung gegenüber als eine wesentliche Barriere auf dem Weg der Elitenbildung. Eine Korrelationsanalyse von klein-litauischer Elite und preußischem Bildungssystem zeigt, dass die Schulen ein wichtiger Faktor bei der Bildung des Typs des elitären Litauers in Klein-Litauen waren. Charakteristisch war diesem "Klein-Litauer" (Preußischen Litauer): politische Passivität, eine Kompromissorientierung, ein Minderwertigkeitskomplex gegenüber den Deutschen und ein ständiges Hin-und-Hergeworfensein zwischen litauischen Traditionen und Pragmatismus.

Įteikta 2001 05 11
Pateikta spaudai 2001 07 02

Nijolė Strakauskaitė
Tilžės 13, Klaipėda
Tel. 410190
el.paštas: klist13@ip.ku.lt